

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE
TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'ÂN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş

Doç. Dr. Mehmet Ümit

Arş. Gör. Bilal Kır

1. Baskı

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI No: 439

ISBN 978-975-548-485-3
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16209

Kitabın Adı
İMÂM MÂTÜRİDÎ VE TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN

Editörler
Prof. Dr. Hatice K. Arpaguş
Doç. Dr. Mehmet Ümit
Arş. Gör. Bilal Kır

Sayfa Düzenlemesi
Hamit Sağlam

Kapak Tasarımı
Eren Sakız

Kapak Resmi
Şerbu't-Te'vilât, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 48

Baskı / Cilt: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İSTANBUL
Tel: 0212 412 17 77
Sertifika No: 44451

1. Baskı
Ekim 2019, İstanbul

İlahiyat Fakültesi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI
YAYINLARI

Ümraniye
Belediyesi

Uluslararası İmâm Mâtürîdî ve *Te'vilâtü'l-Kur'an* Sempozyumu M.Ü. İlahiyat Fakültesi ve Ümraniye Belediyesi işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. Bu sempozyumda sunulan bildiriler üzerine inşa edilen metinler, kör hakem sürecinden geçerek kitap hâline getirilmiştir. Metinlerin muhteva ve dil bakımından sorumluluğu müelliflerine, teli hakları editörlere, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi

M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nuhkuyusu Cad. No: 110 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • www.ilahiyatvakfi.com

İMÂM MÂTÜRÎDÎ'NİN BÂTİNİLİK ELEŞTİRİSİ

Zeynep AKITÜRK*

GİRİŞ

İslâm düşünce geleneğinde Bâtınlık üzerinde ittifak edilen bir tanımlama bulunmaması, kavramın muhtevasının farklı telakkileri ve zamanla anlam genişlemesine uğraması dolayısıyladır. Bunun neticesinde kavramın, anlam alanını anlaşılması zor hâle getiren farklı tanımlamaları yapılmıştır. Her zâhirin bir bätını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş yahut O'nunla ilişki kurmuş masum bir imâmın bilebileceğini iddia eden gruplar için kullanılan Bâtıniyye terimi, Şîa'dan Sünnî tasavvufa kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.¹

Bâtıniyye üst başlığı altında değerlendirilebilecek birden çok grup ortaya çıkmış ve bu gruplara Karmatiyye, Bâbekiyye, Hürremiyye, İsmâiliyye, Seb'iyeye, Muhammire, Ta'limiyye² gibi isimler verilmiştir. Bunların dışında İbâhiyye, Zenâdika ve Melâhide lakapları da onlar için kullanılmış³ ve bütün bu zikredilen gruplar Bâtınî çatısı altında birleştirilmiştir. Ancak bu grupların müstakil olarak kabul gördüğü de bilinmektedir.

Siyasî bir hüviyeti olan Bâtıniyye, genel anlamda Ehl-i Sünnet'e muhâlif bulunan Şîî grupları ifade etmiş ve genellikle İslâm dışı olarak kabul edilmiştir. Nitekim Bâtıniyye'nin, âlemin kadîm olduğunu iddia ettikleri ve mahlûkatın arzuladığı her şeyin mubah olduğunu savundukları için, şerfatı ve Hz. Peygamber'i inkâr eden materyalist, dehrî, zındık olarak addedilmeleri gerektiği yönünde açıklamalar bulunmaktadır.⁴ Ancak sadece Şîa'ya hasredilmesi kavramın muhtevası açısından yeterli bir tanımlama olmadığından daha şümulü bir anlayış için Bâtınlığın, tasavvufi ve felsefî boyutunu da dikkate almak gerekmektedir.⁵

* Arş. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 İlhan, "Bâtıniyye", s. 191.

2 Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 11-17.

3 Deylemî, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtıniyye ve Bullânuhu*, s. 21.

4 Hammâdî, *Keşfî esrârî'l-Bâtıniyye ve ahbârü'l-Karâmita*, s.17.

5 Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum -Tefsirde Bâtınlık ve Bâtınî Tevil Geleneği-*, s. 39; Bu konuyla ilgili Şehristânî'nin "İlk dönem (kadîm) Bâtıniyye mensupları, kendi düşüncelerini filozofların düşünceleriyle karıştırarak, kitaplarını bu yolla tasnif etmişlerdir." ifadeleri de bu iddiayı desteklemektedir. (Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 256-257).

Bir başka tanımlamaya göre bütün bu zikredilenler içinde Bâtînî teriminin tam karşılığı, İsmâiliyye'de ortaya çıkmaktadır.⁶ Nitekim bu grubun en meşhur lakabı Bâtîniyye'dir.⁷ Böyle anılmalarının sebebi ise her zâhirin bir bâtını, her tenzilin bir te'vili bulunduğu yönündeki iddialarından dolayıdır. Bölge itibariyle de farklı olarak isimlendirildikleri, Irak'ta, Bâtîniyye, Karmâtiyye ve Mazdekiyye; Horasan'da Ta'limiyye ve Mülhîde olarak bilindikleri kaynaklarda yer almaktadır.⁸

Bâtînîlik, siyasi bir hüviyet arz etmenin yanı sıra bir yönüyle de kadîm dinî geleneklerden yararlanarak kendi epistemolojisini kurmuş bir düşünce biçimidir. Bâtînîler hem dinî hem de felsefî geleneklerden yararlanırken, İslâm'a tamamen zıt olan unsurları yeniden inşâ etme yoluna gitmişlerdir. Bâtînîlik ile ilgili pek çok tanım yapılmıştır, fakat genel geçer bir tanım bulunmamaktadır. Ancak onların, zâhir-bâtın ayırımına gitmeleri ve hakîkatın bilgisine zâhirin ardına gizlenmiş bâtın ile ulaşabileceğini iddia etmeleri gibi sebeplere binaen bu yönleriyle tanımlanmaları, Bâtînîleri tamamen kuşatıcı bir mahiyet arz edecektir.⁹

Bâtîniyye hakkında net bir tanımlamaya gitmek bir yönüyle de zordur, bunun bir nedeni tahrif, takıyye ya da erişim engeli gibi sebeplere binaen onlara dâir kaynaklara ulaşamamaktır. Abbâsiler döneminden başlayarak İslâm coğrafyasında sebep oldukları pek çok karışıklığa binaen ve Ehl-i Sünnet dışında olmaları, iktidarın takibatına maruz kalmaları gibi sebeplerle, Bâtînîlerin eserleri yok edilmiş ve muhâlifleri tarafından onlara reddiye olarak yazılan eserlerde, görüşleri bilerek zikredilmemiştir.¹⁰ İmâm Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) de bu mezhebe iki eserle reddiye yazdığı, birinde aslî, diğesinde fer'î hükümlere dâir eleştiriler getirdiği, ancak bu eserlerin de günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.¹¹

İslâm dünyasında fikrî, itikâdî ve ilmî gelişmelere önemli katkılarda bulunan İmâm Mâtürîdî, merkezi otoritenin oldukça zayıfladığı, siyasi bakımdan hilâfete bağlı müstakil beyliklerin hâkim olduğu bir devirde Mâverâünnehir'de yaşamıştır. Yaşadığı bölge, çeşitli din, inanç, mezhep, felsefe, kültür ve medeniyetlerin kaynaştığı bir konuma sahip iken yaşadığı çağ ise, farklı görüşlerin, itikâdî, felsefî ve siyasi mezhep ve akımların ortaya çıktığı, İslâm inancına hem dışarıdan hem içeriden zararlı ve yıkıcı unsurların dâhil olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla İmâm Mâtürîdî, bir

6 Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum -Tefsirde Bâtînilik ve Bâtîni Tevil Geleneği-*, s. 44; Öz – eş-Şek'a, "İsmâiliyye", s. 130.

7 Muasırları tarafından aşağılama ve hakaret niyetiyle melahide olarak isimlendirilmediklerinde, normal olarak Bâtînî ve Karmatî olarak adlandırılıyorlardı (Daftary, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, s.142).

8 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 256-257.

9 Avcu, "Bâtînî Din Anlayışının Epistemik Temelleri", s. 20.

10 Ateş, "Bâtîniyye", s. 339.

11 Topaloğlu, "Giriş", *Kitabü'l-Tevhid Tercümesi*, s. 27.

tarafından İslâm inançlarını hedef alıp yıkmaya çalışan inkârcı akımların görüşlerini ve iddialarını ele alıp çürütmeye çalışırken bir taraftan da başta tevhid olmak üzere İslâm inanç esaslarını tespiti, ispata ve savunmaya çalışmıştır.¹²

1. BÂTİNİLERİN EPİSTEMOLOJİSİNE DAİR ELEŞTİRİLERİ

İmâm Mâtürîdî'nin neşet ettiği sosyo-kültürel çevre, Bâtınî düşüncenin oluşmasında ve gelişmesinde belirleyici bir konuma sahiptir. Bu anlamda Bâtınîliğin kaynağı olarak Yahudi, Hristiyan, Mecûsî ve Senevî etkinin varlığından söz etmek mümkündür. Bu etkinin bir neticesi olarak düalist bir yapı, Bâtınîliğin başlıca özelliklerinden biri hâline gelmiştir. Bu yapı da genel olarak gnostik felsefeye dayanmaktadır. Bâtınîler tarafından genel kabul gören gnostik felsefede, ışık-karanlık, iyilik-kötülük, ruh-beden gibi her konuda var olduğu düşünülen karşıtlık fikri hâkimdir. Ancak onların bu kabul edişleri, İslâm ile tam bir uzlaşma sağlanamayacağından, Bâtınîler tarafından İslâmî açıdan kabul edilebilir daha yumuşak bir anlayışla benimsenmiştir.¹³

Bâtınî bilgi bu düalist yapının etkisiyle, mutlak hakikat ifade eden “bâtın” ve ona götürülen bir vasıta olan “zâhir” olarak ikiye ayrılmıştır. Zâhir, onun vasıtasıyla mutlak hakikat ve ilâhî bir bilgi olan bâtına ulaştıran bir araç olarak görülmüş, esas kabul edilmemiştir. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da sadece bâtınî bilgiyi esas kabul eden ve nassın zâhiri ile çelişen düşünceleri bulunan Bâtınîleri, hükümlerin açık lafızlarıyla ters düştikleri için eleştirir. Bu konuya “*Şüphesiz Yûnus da peygamberlerdendir.*”¹⁴ âyeti misal olarak zikredilebilir. Bu âyet peygamberleri altı ile sınırlandıran ve Hz. Yûnus'u da bu altı içine dâhil etmeyen Bâtınîlerin âyetin zâhiri ile çelişiklerini ortaya koymaktadır.¹⁵

Mâtürîdî, bu konuyla ilgili eleştirilerini başka bir âyetle destekler: “*Biz, Nûh'a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi, sana da vahyettik. İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yâkub'a, torunlarına, İsâ'ya, Eyyüb'e, Yûnus'a, Hârûn'a ve Süleymân'a da vahyetmiştik. Davûd'a da Zebûr vermiştik.*”¹⁶ Bu konuda farklı görüşler vardır. Bu âyet, Nûh'a ve ondan sonra zikredilen peygamberlere vahyettiğimiz şeyleri sana da vahyettik, dolayısıyla sana indirilenlerle diğer peygamberlere indirilenler ihtilaf etmez, mânasına gelebilir. Başka bir görüşe göre Nûh'a ve ondan sonra zikredilenlere vahyettiğimiz delil ve mucizeleri sana da vahyettik, mânasındadır.

12 Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâtürîdî”, s. 54-55; Önal, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslâm Dışı Dinler*, s. 57-72; Rudolph, *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı Mâtürîdî*, s. 282-302.

13 Avcu, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, s. 94.

14 es-Sâffât 37/139

15 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 184.

16 en-Nisâ 4/163.

Yani Allah, risâlet ve nübüvvet iddialarında onların doğruluğuna dâir delil ve mucizeleri sair peygamberlere verdiği gibi sana da risâlet ve nübüvvetine delâlet eden delil ve mucizeler vermiştir. Bu âyet peygamberlerin altı, yedincisinin ise zamanın kâimi olduğunu iddia eden Bâtınîlerin iddialarını reddeder. Âyette ondan fazla peygamber zikredilerek onların zâhir ile çelişen iddiaları ortaya konmuştur.¹⁷

Bâtınî bilgi anlayışının temelinde, maddi varlıkların gerisinde onlara kaynaklık eden bir varlığın bulunduğu ve bu maddî varlıkların o ilâhî varlığın bir yansımasından ibaret olduğunu savunan gölgeler nazariyesinin etkisi de söz konusudur. Bu anlayışa göre içinde yaşadığımız âlem, ilâhî âlemi idrak edebilmek için örnek olarak yaratılmış ve kurtuluş, bu örnekten hareketle ilâhî olanı idrak etmekte görülmüştür.¹⁸

“O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir.”¹⁹ âyetinin de ifade edilenin dışında başka anlamlar taşıdığı söylenmektedir. Bâtınîler âyetteki sıfatlarla alakalı evvel, ilk yaratılandır; âhir, ikinci yaratılandır; zâhir, konuşan kimsedir (nâtık) ki, o da Hz. Peygamber’dir; bâtın da te’vil sahibidir, derler. İddialarına göre ilk yaratılan ikinci yaratılana yardım eder, böylece onun desteğiyle ikinci yaratılan bu âlemi inşâ eder. Nitekim ikinci yaratılanın vazifesi ilk yaratılanın yardımıyla âlemi tedbir ve inşâ etmektir. Nâtık, şeriatları düzenler, bâtın da Hz. Peygamber’in düzenlediği bu kuralları açıklar. Allah’ın bu sıfatlarla nitelenmesi ise doğru değildir, çünkü ilk olmayı son olmak nefyeder, zâhir bâtını nefyeder, duyulur âlemde her bir sıfat diğerini nefyettirmektedir.²⁰

Ancak Mâtürîdî’ye göre onların bu iddiaları doğru değildir. Mâtürîdî, zikredilen âyette de görüldüğü gibi âyetlerin bâtını te’villerini esas kabul ederek zâhirî anlamlarına kendi görüşleri doğrultusunda farklı mânalar hamleden Bâtınîleri eleştirir. Allah zatı itibariyle ilktir, zatı itibariyle sondur, zatı itibariyle zâhirdir, bâtındır. O, ilktir ama ilk olması başkasına benzetilemez ve O’nun sonluğu, zâhir olması, bâtın olması da yine O’ndan başkasının bu sıfatları gibi düşünülemez. Çünkü duyulur âlemde ilk olanın son olması, son olanın ilk olması, zâhir olanın bâtın olması ve aksi düşünülemez. Bütün bu sıfatlar duyulur âlemde aksini nefyeder. Yani biri söz konusu olduğunda diğerinin aynı anda olması muhaldir. Ancak bunlar Allah için kullanıldığında bu mânada anlaşılması hatalıdır, O ilktir dediğinde başka şeylerin ilk olması gibi ya da sondur dediğinde başka şeylerin sonluğu gibi anlaşılmasın diye kendisi için bu sıfatları zikretmiştir. Evvel, başlangıcı olmayan; âhir, sonu olmayan; zâhir, hiçbir şeyin kendisine üstün gelemediği, her şeye hükmeden; bâtın, algıların kendisini idrak edemediği gibi mânalara gelebilir.²¹

17 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, IV, 109-110.

18 Avcu, “Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram: Ezille/Gölgeler Nazariyesi”, s. 117.

19 el-Hadîd 57/3.

20 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XIV, 333.

21 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XIV, 334.

Onların zâhiri esas kabul etmeyip ona başka anlamlar yüklemelerine Mâtürîdî'nin getirdiği eleştirilere bir başka örnek de karınca ve hüdhüd ile ilgili âyetlerde yer almaktadır. Bâtınîler âyette²² zikredilen karıncanın bilinen anlamda karınca olmadığını ve onun konuşmadığını söylerler. Hüdhüd için de aynı iddia da bulunur ve bilinen anlamıyla hüdhüdün kastedilmediğini savunurlar. Zira Hz. Süleyman'a ve diğerlerine verilen ilimden daha fazlasının hüdhüde verilmesi câiz değildir. Zâhiren böyle ifade edilse de bununla kastedilen, insanları hidâyete çağırarak ve onları doğru yolu gösteren imâmdir. Ancak Mâtürîdî'ye göre durum onların yorumladığı gibi olamaz, nitekim Allah bunu taaccub (şaşkınlık) ile haber vermiştir. Onların söyledikleri gibi şâyet bir insan konuşuyor olsaydı, o zaman şaşkınlık ifade edilmezdi.²³

Bâtınî bilgi, zâhirin içinde gizli hakikatlerden müteşekkil olduğundan bunu herkesin elde etmesi mümkün değildir. Dahası bu ilâhî bilginin muhakkak gizlenmesi gerekmektedir. Zâhirde gizli olan bâtinî bilgi kurtuluşun anahtarı olarak kabul edildiğinden kıyâmete kadar ifşa edilmemelidir.²⁴ Bu kesinlikle açıklanmayan ilâhî bilginin hakikat olduğu ve esas kabul edildiği mâlûmdur. Bâtınî bilgiye vasıta kabul edilen zâhirî bilgi onlara göre her ne kadar hakikat ifade etmese de bâtinî bilgiye ulaştırma niteliğinden dolayı önemi haizdir. Nitekim zâhirî bilgi olmadan bâtinî bilgi elde edilemez ve zâhir olmadan bu yolla kazanılması umulan kurtuluşa da erişilemez. Dolayısıyla zâhirî bilginin değeri bâtinî bilgiye ulaştırdığı ölçüdedir. Ancak zâhirî bilginin bâtinî bilgiye göre esas kabul edilmemesi onun değersiz olduğu anlamına da gelmez. Bilakis kurtarıcı bilgiye ulaşmanın yegâne yolu olan zâhir, aynı zamanda ilâhî kuvvetlere sahip peygamberler tarafından ortaya çıkarılmaktadır.²⁵

Zâhirî bilgi bu âleme ait ve dolayısıyla sınırlı iken, bâtinî bilgi tamamen ilâhî kaynaklıdır. Bu iki farklı bilgi çeşidinin arasında bir harmoni olması da zorunlu değildir. Yani bâtinî anlamın, zâhirden kolaylıkla çıkarılan bir anlam olması şart değildir. Bâtınî bilgi, ilâhî kaynaklı olduğu için kendisini elde edenlere bir takım olağanüstü güçler de kazandırmaktadır.²⁶ Ancak bu bilgiye kişinin çalışıp çabalararak ulaşması mümkün değildir. Akıl ve duyular bu konuda yetersiz kalır, bu sebeple kişinin kendi başına ulaşamadığı bu bilgilere erişmek için bilginin kaynağı olan imâma bağlanması gerekmektedir.²⁷

22 “Nihâyet Karınca Vadisi'ne geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi: 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!'” (en-Neml 26/18).

23 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, X, 369.

24 Avcu, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, s. 109.

25 Avcu, “Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri”, s. 25.

26 Avcu, “Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri”, s. 27.

27 İlhan, “Bâtıniyye”, 193.

“İnkâr edenler; ‘Ona Rabbinden bir mucize indirilseydi ya!’ diyorlar. Sen ancak bir uyarıcısın; her topluluğun da bir kılavuzu vardır.”²⁸ âyetinin tefsirinde Mâtürîdî, insanları Allah’ın birliğine ve dinine çağıran bir davetçinin muhakkak var olacağından bahseder. Zira başka bir âyette de “Hiçbir ümmet yoktur ki, aralarından bir uyarıcı gelip geçmemiş olsun.”²⁹ buyurulmuştur. “Her topluluğun da bir kılavuzu vardır” lafzı her zamanın bir kılavuzu vardır mânasına gelebilir. Bu davetçinin kim olduğu hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Bazıları Allah’tır; bazıları peygamberlerden biridir derken bazıları da peygamberler dışında bir delildir derler. Bâtınîler ise haktan sapmaması için peygamberler gibi masum olan bir imâmdir, demişlerdir.³⁰

İsmet sıfatına sahip olduğunu söyledikleri ve kaim-i zaman diye nitelendirdikleri imâmlarının nebi olduğunu iddia eden bu zümreye karşı Mâtürîdî, “Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah’ın Resûlü ve nebîlerin sonuncusudur. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.”³¹ âyetiyle mukabelede bulunur. Nitekim “Nebilerin sonuncusu” lafzı Bâtınîler gibi iddialarda bulunanlara karşı bir reddiyedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber de “Benden sonra nebî yoktur.”³² buyurarak nübüvvetin kendisiyle son bulunduğunu haber vermektedir.³³

Konuyla ilgili eleştirilerine “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştiğünüz takdirde, Allah’a ve âhiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah’a ve peygamberine arz edin. Bu, daha iyidir; sonuç bakımından da daha güzeldir.”³⁴ âyetinin tefsirinde de yer veren Mâtürîdî, imâmet ile ilgili iddialarının bâtil olduğunu ispatlamaya çalışır. Ulu’l-emr ya devlet adamları ya fakihler yahut onların iddia ettiği imâm olmalıdır. Eğer ulu’l-emr’in mânası fakihler ve devlet adamları ise o zaman vasıflandırdıkları imâm olması düşünülemez. Ancak onların söz ettikleri imâm olması da imkânsızdır zira Allah, âyetin devamında anlaşmazlığa düşüldüğünde onu Allah’a ve peygamberine götürmek emredilmektedir. Dahası onlara göre imâma itaat farzdır ve onlar, imâma muhalefeti küfür telakki etmektedir. Bütün bunlardan sonra şâyet onların iddia ettikleri gibi olsaydı, Allah imâma götürülmesini emreder ve buna muhalefet eden de kâfir olurdu. Fakat Allah anlaşmazlığa düşülen hususları Allah’ın kitabına ve Hz. Peygamber’in sünnetine götürmeyi emretmiştir ki bu, hiç kimsenin sözünün hüccet olmak noktasında Hz. Peygamber’in sözüne denk gelemeyeceğini göstermektedir.³⁵

28 er-Ra’d 13/7.

29 Fâtır 35/24

30 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, VII, 392.

31 el-Ahzâb 33/40.

32 Buhâri, “Enbiyâ”, 50; Müslim, “İmâre”, 44.

33 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, XI, 361.

34 en-Nisâ 4/59.

35 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, III, 294.

Tefsirin sahâbeye, te'vilin ise fukahâya ait olduğunu ifade eden Mâtürîdî'ye göre te'vil, ulemânın pek çok ihtimal arasından kendi tecrübe ve birikimleri neticesindeki tercihleri olduğundan, zanna dayanmakta ve kesinlik ifade etmemektedir.³⁶ Bu durum, her bir insana belli bir metot çerçevesinde aklını kullanarak Kur'an'ı yorumlama hakkı tanımakla birlikte, Mâtürîdî'nin te'vil anlayışında sahip olduğu görecelikten dolayı, bu yorumları mutlak olarak telakki etmek söz konusu değildir.³⁷ Ancak Bâtınîler için durum bunun aksinedir. Her ne kadar göreceli olsa da onlara göre kendilerinde var olan ilâhî kuvvetlerle nassların te'vilini yapan imâmlara kayıtsız şartsız itaat edilmesi gerekir. Nitekim onlar, sair insanların bilmediği/bilemeyeceği nice sırlara vakıftır. "*Kıyâmetin ne zaman kopacağına ilişkin bilgi O'na havale edilir.*"³⁸ âyetinin bâtınına da onlar erişmiştir. Allah'a inanan ve Hz. Peygamber'i tasdik eden bütün Müslümanlar kıyâmetin ne zaman kopacağını sadece Allah'ın bildiği ve yaratılmışlardan bunun gizlendiği hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak Bâtınîler, kaim-i zaman diye isimlendirdikleri imâmlarının, kıyâmetin ne zaman kopacağını bildiğini iddia etmektedirler. Ancak Mâtürîdî'ye göre onların bu görüşü âyetin zâhiriyle ve ümmetin icmâıyla çelişmektedir.³⁹

Zâhir-bâtın ayrımının bir neticesi olarak kabuk işlevi gören zâhirin müteşekkil olduğu harf ve sayıların gizemi meselesi ortaya çıkmıştır. Nitekim kurtarıcı bilgi, zâhirin altına gizlenmişse onun alelade olması düşünülemez. Bu gizli mânaları açığa çıkarmak ise sadece ilâhî kuvvetlere sahip olanlar için söz konusudur.⁴⁰ "*Cehennem* üzerinde on dokuz (görevli melek) vardır."⁴¹ âyetindeki on dokuz sayısı ile ilgili cehennemde görecekleri çeşitli azapların, bulunan grupların veya seviyelerin olduğu ya da yedi ve on iki sayısının toplamına eşit olduğu yönünde farklı izahlar yapılmıştır. Mâtürîdî hikmet kavramıyla bu âyete bakar ve Allah, Hakîm'dir, her işinde muhakkak bir hikmet bulunmaktadır, ancak var olan bu hikmetlere dâima akılla ulaşmak mümkün değildir, der. Bu sayılarla ilgili de hikmetin ne olduğunu akıl yürüterek elde etmek muhtemel değildir. Ancak Mâtürîdî'ye göre Bâtınîler, âlemin üzerine inşâ edildiği bu sayıların, ruhaniyette var olan kuvvetlerle ilgili olduğunu iddia ederler. Kendilerine bunların hangi mânayı ifade ettiği ve ondaki hikmetin ne olduğu sorulsa, cevapsız kalacakları ve bilmediklerini ifade edecekleri de kesindir.⁴² Ona göre sayı ve harflere bâtınî anlamlar yüklemek Bâtınîlerin ihtisaslaştığı bir alan

36 Mavil, *Mâtürîdî Kelâmında Tevil*, s. 63.

37 Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî", s. 9.

38 el-Fussilet 41/47.

39 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 149.

40 Avcu, "Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri", s. 37.

41 el-Müddessir 74/30.

42 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 252-253.

olup, tam bir cehâlet sanatıdır.⁴³ Onlar yedi sayısına⁴⁴, dört⁴⁵ ve on iki⁴⁶ gibi sayılara ehemmiyet vererek bu sayıları kutsal olarak öne çıkarmışlardır.

2. ULÛHİYETE DAİR MESELELERDE GETİRDİĞİ ELEŞTİRİLER

Mâtürîdî, Allah'ın varlığını âlemin hâdis olması delilinden hareketle ispatlamaktadır ki, bu ispat duyular, haber ve akıldan müteşekkil her bir bilgi vasıtasıyla kanıtlanabilen bir gerçektir. Aynı zamanda O'nun isim ve sıfatlarının varlığını da bu delile dayandırarak ispatlamaya çalışır. Âlemde müşahede edilen dakik nizam aynı zamanda onu yaratanın ilim, kudret ve irâde sahibi olduğunun da bir göstergesidir.⁴⁷ İmâm Mâtürîdî, Allah'ın nitelendiği zâtî sıfatının veya O'nu tanıtan zâtî isminin olduğunu inkâr ederek, bunun teşbihi gerektireceğini ve bu durumda başkalarının gibi ismi olacağını iddia eden Bâtınîleri eleştirmektedir. Onlara göre Allah'a isim ve sıfat izafe etmek, O'nun her şeye benzediği sonucunu doğurur. Bu sebeple O'na şey, âlim, kâdir demeyi kabul etmeyerek bu konuda, Allah'ın bir mekânda olduğunu söylemek, teşbihi ve sınırlarının olmasını gerektirdiğine göre diğer bütün mekânlar da böyledir, çünkü hepsinin sonu vardır ve bunlardan biriyle ya da hepsiyle Allah'ı nitelemek aynı şeydir, misaliyle zâtî isim ve sıfatlarının olmasını reddetmektedirler. İmâm Mâtürîdî, onların bu iddialarına, Allah'ın isim ve sıfatlarının bulunduğu ancak zarurî olarak kendi ibarelerimizle onları ifade etmek durumunda olduğumuzu belirterek cevap vermektedir. Zira bu sıfatlar duyulur âlemde bilinen yöntemle ifade edildiğinden lafzî benzerlik olacaktır. Ancak muhtemel bir benzerliğin ortadan kaldırılması için, duyulur âlemde anlaşılabilir mânanın nefyedilmesi zarurettir. Eğer başka türlü isimlendirmek mümkün olsaydı bu elbette yapılırdı. Ancak delili ve tanınması bu âlemde olduğu için, her ne kadar Allah benzeri olmaktan münezzehe olsa da zihnin algılaması daha mümkün olsun diye böyle ifade edilmiştir.⁴⁸

Bâtınîler, bu isimleri nefis ve akıldan ibaret olan ilk yaratıcıya (el-Mübda'u'l-Evvel) ve ikinci yaratıcıya (el-Mübda'u's-Sânî) nispet ederler. Âlemin tamamı akıldan ortaya çıkar, yani âlemdeki varlıkların sûretlerinin tamamı akılda mevcuttur, nefis de bu sûretleri akıldan alıp Heyûlâ'ya aktarır. Dahası onlar, aklın ibdâ' sayesinde var

43 Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 66.

44 Onların yedi sayısına verdikleri önem, âlemin yedili bir sistem üzerine inşa edildiği görüşlerine dayanmaktadır. Bkz. Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum -Tefsirde Bâtınilik ve Bâtıni Tevil Geleneği-*, s. 402-411.

45 Dört sayısı Sâbık ve tâli iki ilâh, nâtik diye isimlendirdikleri Peygamber ve esas olarak tabir ettikleri imâmlarına karşılık gelmektedir (Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 67).

46 On iki şemâvi burç, imâmların sayısı, bir yılda on iki ay olması gibi sebepler bu sayıyı te'vil etme sebeplerindedir (Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 67; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum -Tefsirde Bâtınilik ve Bâtıni Tevil Geleneği-*, s. 408).

47 Topaloğlu, "Mâtürîdî (Kelâma Dair Görüşleri)", s. 153.

48 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 176.

olduğunu ve ibdâ'nın onun illeti olduğunu, olacak olan her şeyin akılda mündemiç kılındığını iddia ederler. Esasen Mâtürîdî'ye göre ne olacağını bilmeyen veya ortaya çıkarmaya güç yetiremeyen ya da bunu dilemeyen birinin ibdâ' yoluyla akılda ortaya çıkması imkânsızdır. Çünkü ondan sadır olan bu fiiller tabiatının gereği olarak şuurunda olmaksızın ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla teşbihten sakınırken ta'tile düşülür ve O'nun varlığına delil teşkil edecek hiçbir şey bulunamaz ve O'ndan söz etmek sadece taklide dayanır ki, bu uzak bir ihtimaldir.⁴⁹

Bâtînîler, "Allah" Aklın, "Rahmân" da Nefsin ismidir, derler. Zatına isim vermeyi teşbih endişesiyle reddetmişler, bunun neticesinde ise Allah'ı, naslarda belirtilen İlâh, Rahmân ve Rahîm gibi isimleriyle, sayılamayacak kadar gayrlar ve cüzler kılmışlardır. Dolayısıyla bu durum bir değil, birden çok ilâh ortaya çıkarmıştır. Böylece peygamberler de tevhide değil çok tanrıya tapmaya çağırınlar konumuna düşmüştür.⁵⁰

Mâtürîdî filozofların görüşlerine benzeyen bu iddiayı "*O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı hâlde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur.*"⁵¹ âyetiyle tenkitlerine devam eder. Bu âyet Karimatîlerin iddialarını reddetmektedir. Nitekim onlar "hâlık" (yaratıcı) diyorlar ama "mübdi" (eşsiz yaratıcı) demiyorlar. Dahası ikinci mübdi' ilk yaratıcıdır ve bütün âlemi ondan yaratmıştır, diyorlar. Şâyet ilk yaratılan mübdi' ise o da mübdi'dir, çünkü ibdâ' fiili, bir şeyi aslı ve misali olmadan var etmektir. Hatta dinde olmayan bir şeyi söyleyene de mübtedi' denir, zira o kimse de aslı ve misali olmayan bir şey ihdâs etmiştir.⁵²

Mâtürîdî'ye göre yaratma anlamında bazen Fâtır bazen Hâlık bazen de Bedî' lafızları kullanılmıştır. Bâtînîler bu lafızların her birinin Bedî', yoktan yaratıcı, Hâlık hem yoktan hem var olandan yaratıcı, Fâtır da var olandan yaratıcı olmak üzere farklı mânalara geldiğini söyler. Ancak Mâtürîdî bütün bu kelimelerin delâlet ettiği mânanın tek ve hepsinin yaratıcı mânasında olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu lafızlarla başkalarının nitelendirilmesi câiz değildir, çünkü hakiki anlamda tek yaratıcı Allah'tır, O'ndan başkası düşünülemez.⁵³

Mâtürîdî'ye göre Kur'an, Allah kelâmı olması yönüyle menşeinin insanüstü olduğu ortaya çıkmaktadır. Allah'ın sıfatlarından kelâm sıfatının bir uzantısı olup onun mahiyeti ile ilgili tartışmalar da ulûhiyet meseleleriyle ilgilidir.⁵⁴ Mâtürîdî Bâtînîlerin, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı kendi diliyle telif ettiğini ve Allah'ın,

49 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 177.

50 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 178.

51 el-En'âm 6/101.

52 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 163; konuyla ilgili ayr. bkz. Avcu, "Maturidî'nin İsmailîler'e Bakışı", s. 318.

53 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 170-171.

54 Görgün, "Kur'an (Mahiyeti)", s. 388.

Kur'an'ın lafızlarını Arapça olarak indirmediğine dâir iddialarını “*Andolsun ki, biz onların, ‘Kur’an’ı ona bir insan öğretiyor’ dediklerini biliyoruz. İmâ ettikleri kimsenin dili yabancıdır. Bu Kur’an ise gâyet açık bir Arapçadır.*”⁵⁵ âyetiyle reddetmektedir. Şâyet söyledikleri gibi olsaydı Hz. Peygamber Kur’an’ı kendisi Arapça olarak yazıp Allah’a iftira etmiş sayılırdı.⁵⁶

“(Ey Muhammed!) Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kumldatma.”⁵⁷ âyeti de Bâtınîlerin, Kur’an’ın Hz. Peygamber’e telif ve manzum olarak indirilmediği, kalbine hayal gibi ilham edildiği ve Hz. Peygamber’in bu vahyi kalbinde tasavvur edip kendi lafızlarıyla derlediği ve böylece başkalarının benzerini yapmaktan aciz kaldığı bir telif ortaya çıktığı yönündeki iddialarına bir cevap teşkil etmektedir. Hâlbuki Kur’an, Hz. Peygamber’e manzum olarak indirilmiştir, onun herhangi bir dahli söz konusu değildir. Âyette yer alan “*dilini kumldatma*” lafzı da bunu doğrulamaktadır, zira kendi telifi olmuş olsa indirildiği esnada bunu yapmasına gerek kalmazdı. Bilakis kalbinde tasvir etmesi, sonra telife geçerek dile dökmesi gerekirdi. Dolayısıyla onun ezberlemeye çalışarak dilini hareket ettirmesi, manzum bir telif olarak Kur’an’ı aldığıının delilidir.⁵⁸

Bu konuyla alakalı bir başka tenkit “*O, korunmuş bir levhada (Levh-i Mahfuz’da)dır.*”⁵⁹ âyetinde yer almaktadır. Müfessirler burada zikredilenlerin hakikî anlamda levha ve kalem olduğunu söylerken, bazıları da levhadan kastın hakikî mânada olmayıp meleğe işin aşikâr olması anlamına geldiğini söylemektedir. Her nassın bir te’vili bulunduğunu iddia eden Bâtınîler ise kalem ile el-Mübde’u’l-Evvel’in, levha ile de el-Mübde’u’s-Sânî’nin kastedildiğini söyler. Birinci, ikincinin illetidir, yani ilk yaratılana ikinci yaratılan delâlet etmektedir. İlk yaratılanı Bâri diye, ikinci yaratılanı da Hâlık ve Rahmân diye isimlendirirler. Filozoflar da ilk yaratılanı akıl, ikinci yaratılanı da nefis diye adlandırır ve çoğalma bu nefislerden olur. Mâtürîdî ise Bâtınîlerin ve Filozofların Levha-kalem için bu tarz benzetmelerini doğru bulmaz. Çünkü bunlar için isim icat etmek câiz olmayıp, bilakis delil olarak kullanıldığı gibi levha-kalem isimlendirmesi daha uygundur.⁶⁰

3. NÜBÜVETE DAİR MESELELERDE GETİRİLEN ELEŞTİRİLER

Bâtınîlik, epistemolojisini zâhir-bâtın ayrımı ve nassların te’vili üzerine inşâ etmiştir. Genellikle harf ve sayıların sahip olduğu sırf ve manevî niteliklerine isnat edilerek yapılan bâtinî te’viller neticesinde ortaya çıkan bu düşünce sisteminin

55 en-Nahl 16/103.

56 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, VIII, 196.

57 el-Kıyâme 75/16.

58 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, XVI, 297.

59 el-Bürûc 85/22.

60 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, XVII, 153-154.

kendine has kozmolojisi ve devri kutsal tarih anlayışı bulunmaktadır.⁶¹ Bâtınlığın ilk sistematik formunu ortaya koyan İsmâîlilere göre insanlığın dinî tarihi, her bir dönemi şerîat getiren bir peygamberin başlattığı yedi devirden oluşmaktadır. Nâtik diye nitelendirdikleri bu peygamberin şerîatı, o devrin zâhiri mesajını yansıtmaktadır. Tarihin ilk altı evresi, *ulu'l-azm* olan Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'den ibarettir. Her bir peygamber kendi devrinin şerîatının gizli olan hakikatlerini te'vil etmesi için bir vekile de sahiptir.⁶²

İmâm Mâtürîdî tefsirinde Bâtınîlerin benimsedikleri devrî tarih anlayışına bağlı olarak bir takım nitelikler hamlettikleri peygamber algılarını eleştirmektedir. “*Biz onları yiyip içmez bir beden kılmadık, onlar ölümsüz de değillerdir.*”⁶³ âyetinin Bâtınîlerin görüşlerini reddettiğini ifade eden müellif, onların risâletin yiyen, içen, ölen ve yok olan bedensel maddi bir cevherde olamayacağını; bilakis yemeyen, içmeyen, yok olmayan ve ölmeyen basit cevherde olacağını iddia ettiklerini haber vermektedir. Allah bu âyet ile onların iddialarının aksine yemeyen, yok olmayan bir bedende değil de yiyen, ölen bir bedende risâleti var kıldığını haber vermektedir.⁶⁴

Onların nâtik olarak isimlendirdikleri peygamberlere hamlettikleri diğer bir vasıf ise peygamberlerin nefislerinde, dilediğini dilediği şekilde meydana getirdiği ruhanî cevherler bulunmasıdır. Onlar, bu ruhanî cevherler sayesinde Allah'ın izni olmaksızın ve O'na sormadan peygamberlerin mucize getirme kudretini haiz olduğunu savunurlar. Mâtürîdî'ye göre Bâtınîlerin bu iddialarını “*Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmadan bir mûcize getiremez.*”⁶⁵ âyeti nakzeder. Nitekim âyette böyle bir şeyin mümkün olmadığı belirtilmiş ve ancak Allah'ın izni ile peygamberlerin mucize getirebileceği haber verilmiştir.⁶⁶

Mâtürîdî'nin diğer bir eleştirisi de Bâtınîlerin Kur'an'ın herhangi bir dile ait olmaksızın sanki hayal gibi Hz. Peygamber'e indirildiği, daha sonra Hz. Peygamber'in onu kendi dilinde Arapça olarak açıkladığı şeklindeki iddialarınadır. “*Onu, senin kalbine uyarıcılardan olası diye açık bir Arapça ile Rûhu'l-Emîn indirmiştir.*”⁶⁷ âyetinin tefsirinde bu konuya dâir açıklamalar bulunmaktadır. Şâyet Bâtınîlerin iddia ettikleri gibi Arapça olarak indirilmeyip daha sonra Hz. Peygamber, kendi diline çevirip açıklıyor olsaydı, “*Andolsun ki, biz onların, 'Kur'an'ı ona bir insan öğretiyor' dediklerini biliyoruz. İmâ ettikleri kimsenin dili yabancıdır. Bu Kur'an*

61 Öz – eş-Şek'a, “İsmâîliyye”, s. 130.

62 Tan, “Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri”, s. 83.

63 el-Enbiyâ 21/8.

64 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 262.

65 el-Mü'min 40/78.

66 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 97.

67 eş-Şuarâ 26/193-195.

ise *gâyet açık bir Arapçadır*.⁶⁸ âyeti onlara cevap niteliğinde olmaz ve delil teşkil etmezdi. Dolayısıyla âyetin onlara cevap niteliğinde olması ve delil teşkil etmesi Arapça indirildiğinin de delilidir.⁶⁹

Bu konuyla alakalı delil teşkil eden diğer bir âyet ise Bakara sûresinin 231. âyetinde yer almaktadır. Bu âyette zikredilen indirilen kitaptan kastedilen husus Kur'ân-ı Kerîm'dir. Burada Karmatîlerin nasıl ki bir kimse bazı şeyleri kendisi uydurup hikâye ediyorsa Hz. Peygamber de kendi tahayyülünü kelâma dökecek Kur'an'ı telif etmiştir iddiasına mukabil kitabın indirildiğine (münezzel) delil bulunmaktadır. Hikmet ile kastedilen husus ise farklı yorumlanmıştır. Bir kısım âlimlere göre bununla kastedilen fıkıh, diğerlerine göre helâl ve haramdır. Hikmet, her türlü hususta isabet etmek, öğüt/ibret gibi anlamlara gelmekle birlikte Kur'an da denilmiştir.⁷⁰

En belirgin özelliği yoğun bir gizli davet ve ihtilalci faaliyet olan⁷¹ bu sistemin ayırt edici özelliklerinden biri de Hz. Ali'ye verdikleri ehemmiyettir. İmâm Mâtürîdî onların bu aşırı görüşlerini “*İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takva sahibi insanın davranışdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki, kurtuluşa eresiniz.*”⁷² âyetinin tefsirinde ele alır. Karmatîler, âyette geçen kapı ile Hz. Ali'nin, ev ile de Hz. Peygamber'in kastedildiğini iddia ederler. İnsanlar Hz. Peygamber'e Hz. Ali'den geçerek ulaşmakla emredilmiştir. Hz. Peygamber'den rivâyet edilen “*Ben hikmetin şehriyim, Ali de kapısıdır; eve girmek isteyen kapıya gelmesi ve oradan girmesi gerekir.*” hadisini de bu konuya delil getirirler. Fakat onların bu aşırı te'villerine karşı Mâtürîdî, “evler ve kapılar” lafızlarının çoğul zikredildiğinden bahseder ki, bu durumda Hz. Ali olabileceği gibi Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman da kastedilmiş olabilir. Dahası Hz. Peygamber, “*Hikmetin şehriyim*” buyurmuştur ve şehrin bir değil birçok kapısı vardır. Dolayısıyla Karmatîlerin Hz. Ali ile ilgili yorumlarının hatalı olduğu ortaya çıkmıştır.⁷³

Dahası “*Şüphesiz biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahyedeceğiz.*”⁷⁴ âyetinde Bâtînîler, burada zikredilen ağır sözden kastın Hz. Peygamber'in (nâtik) işi Hz. Ali'ye (bâb) teslim etmekle mükellef olduğunu iddia ederler. Onlar, peygamberleri nâtik olarak isimlendirir ve Hz. Peygamber'in insanlara dini tebliğ etmekle yükümlü olduğunu kabul ederler. Ancak kendilerine bu tebliğ ulaştığında insanların

68 en-Nahl 16/103.

69 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, X/337-338.

70 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II, 78.

71 Madelung, “İsmâ'îlîlik: Eski ve Yeni Davet”, s. 281.

72 el-Bakara 2/189.

73 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I, 372-373.

74 el-Müzzemmil 73/5.

ondan feragat etmeleri üzerine te'vilini onlara öğretecek birine ihtiyaç duymuşlar, bunun üzerine Hz. Peygamber, bu işi Hz. Ali'ye havale etmiştir. İşte ağır sözden kasıt budur. Nitekim o, kendisine bu işi üstlenmek ağır geldiğinden başkasına havale etmiş, nâtik olması gerekir iken sâmit olarak kalmıştır. Hâlbuki işin havale edilmesinde Hz. Peygamber için kolaylaştırma vardır.⁷⁵

Tenkide konu olan bir diğer mesele ise Hz. Ebû Bekir'in hilâfetini kabul ettikleri için ashâbı küfürle itham etmeleridir. “*Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihâd et, onlara karşı sert davran. Onların varacağı yer cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası!*”⁷⁶ Bâtınîler bu âyette geçen “*Kâfirlere ve münafıklara karşı cihâd et*” lafzını onlarla savaşmak olarak yorumlamaktadır. Her iki grupta da cihâd etmek emredilmesine rağmen, onlar kâfirlerle savaşmış münafıklarla ilgilenmemişlerdir. Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi ayakkabısını tamir ederken görünce ashâbına “*Ayakkabısını tamir eden, bizim tenzil için savaştığımız gibi o da te'vil için savaşacaktır.*” demiştir. Te'vil için savaşmak ehl-i nifak ile mücadele etmektir ki bu işi, Hz. Ali üstlenmiştir. İmâm Mâtürîdî'ye göre şâyet iddia ettikleri gibi olsaydı, bu işi Hz. Ali'nin değil de Hz. Ebû Bekir'in üstlenmesi gerekirdi, nitekim Hz. Peygamber'in vefatının ardından bazı Araplar dinden çıkmış ve Hz. Ebû Bekir onlarla bu sebeple savaşmıştır. Dinden çıkmaları hakikî imân sahibi olmadıklarını ve münafık olduklarını göstermektedir, aksi mümkün olsaydı dinlerinden çıkmazlardı. Hz. Ali'nin savaştığı kimseler ise onu Allah'ın kitabını hakem yapmaya davet ettiklerinden münafık olamazlar. Münafık, Allah'ın hükümleriyle amel etmeye çağıran kimseye değil de Allah'ın hükümleriyle amel ediyormuş gibi davranıp asıl niyetini gizleyen kişiye denir. Bu nitelikler ise Hz. Ali'nin savaştığı zümreye değil de Hz. Ebû Bekir'in savaştıklarına aittir. Dahası Hz. Peygamber'in mücadelesi bazen kılıçla bazen de aklıla olmuştur. Kişinin savaşta kılıçla mücadele etmesi esastır ancak sair zamanda aklını kullanarak delille mücadele etmesi gerekir.⁷⁷

Bâtınîler için zâhirden hareketle dinin hakikati olarak kabul ettikleri bâtinî mânalara ulaşmak te'vil yoluyla mümkün olmuştur. Te'vil, imâmlarının başlıca görevleri arasında telakki edilir ve zâhirî lafızdan bâtinî mânalara ulaşma vasıtasıdır. Dolayısıyla bu, şerîatten hakikate yani zâhirî/geçici dünyadan bâtinî/ebedî âleme yapılan ruhânî bir seyahat gibidir ki, bu bâtinî bilginin kesbedilmesi, Bâtınîler için yeni bir doğuş olarak görülmektedir. Bir takım aşamaları haiz olan bu süreç –mezhebe dâhil olma anlamına gelen “belağ”– belli bir miktarda ücret karşılığında gerçekleşmektedir.⁷⁸ Hâlbuki İmâm Mâtürîdî'ye göre durum bunun aksinedir. Zira

75 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 192-193; Korkmaz, “İmam Maturidi'nin Şia'ya Yöneltiği Eleştiriler”, s. 282-285.

76 et-Tahrîm 66/9.

77 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XV, 272-273.

78 Tan, “Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri”, s. 83.

“De ki: Ben buna (peygamberlik görevime) karşılık sizden bir ücret istemiyorum.”⁷⁹ demekle Allah, daha önceki peygamberlerin yoluna uymayı emretmektedir; yani onlar risâleti tebliğ için kimseden bir karşılık beklemedikleri gibi sen de karşılık bekleme mânâsındadır. “(Resûlüm!) Yoksa sen onlardan bir ücret istiyorsun da onlar bunun ağırlığı altında mı eziliyorlar?”⁸⁰ âyeti de bu konuyla alakalıdır. Sanki Allah ücret yükü altında ezilen insanların davete icabet etmemesini özür kabul etmiştir. Dolayısıyla kendi görüşlerini insanlara aktarırken onlardan söz alıp, maddî karşılık bekleyen Karmatîlerin yaptıklarının yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Peygamberlerden de kavimlerine risâleti tebliğ ve kalpleri İslâm’a ısındırmak hususunda söz alınmıştır, ancak onlar kalbi soğutan maddî bir karşılık beklemezler.⁸¹

4. ÂHİRETE DAİR MESELELER

Kıyâmete dâir meselelerden biri olan yeniden diriliş, Kur’an, sünnet ve ümmetin icmâsıyla sabit olduğundan inkârı küfrü gerektiren iman esaslarındandır.⁸² İmâm Mâtürîdî’nin Bâtınîlere yönelik eleştirilerine konu olan meselelerden birisi de budur. Âhirette dirilmenin ruhânî sûrette olacağını iddia eden Bâtınîlerin görüşlerini “Onlar, yeniden diriltilecekleri güne kadar berzahta kalacaktır.”⁸³ âyetiyle çürütmektedir. Çünkü onlar yeniden diriltirmeden maksadın mü’min için sâlih amellerinin ruhânî bir sûret alması ve ebediyen bu ruhânî sûretle sevap alması, kâfir için de kötü-çirkin amellerinin ruhânî bir sûret alması ve ebediyen o kimseye azap vermesi olduğunu savunurlar. Allah, ölümleriyle yeniden dirilme arasında belirlenen bir süre ya da engel anlamına gelen berzah âleminin olduğunu haber vererek “Yeniden dirilme birtakım ruhânî sûretlerin ortaya çıkmasıdır.” şeklindeki görüşlerinin yanlışlığını göstermektedir.⁸⁴

Konuyla ilgili tenkitlerine devam eden Mâtürîdî, başka âyetlerle de bunu temellendirir. “Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: ‘Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?’ De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gâyet iyi bilir.”⁸⁵ Bu âyet, yeniden yaratmanın ilk yaratıldığı şekilde ve sûrette değil de müşahede edilenin ve gözlemlenenin aksine ruhânî bir sûrette gerçekleşeceğini savunan Bâtınîlerin iddialarını çürütmekte ve savunmalarının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Âyette “Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek” buyurarak Allah, onlar her ne kadar inkâr edip imkânsız görse de

79 el-En’âm 6/90.

80 et-Tûr 52/40.

81 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, V/137-138.

82 Yavuz, “Ba’s”, s. 99.

83 el-Mü’minûn 23/100.

84 Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, X, 64.

85 Yasin 36/78-79.

yeniden dirilteceğini haber vermektedir. Dahası aksi söz konusu olsaydı “*Andolsun, birinci yaratılışı(nızı) biliyorsunuz. O hâlde düşünseniz ya!*”⁸⁶ âyetini yeniden yaratmayı inkâr ettikleri için ilk yaratmayı bildiklerine delil getirmezdi. Dolayısıyla bu, yeniden yaratmanın ilk sûretinde olacağını göstermektedir.⁸⁷

Bu âyet aynı zamanda Bâtınîlerin, tevhid ve sıfatların bilgisine nazar, tefekkür ve tedebbür ile değil de sadece rasûlün talim etmesi ve haber vermesiyle ulaşılabildiği yönündeki görüşlerini çürütmektedir. Nitekim onların söylediği gibi olsaydı, Yasin sûresinin 78. âyetinde “*kendi yaratılışını unutarak*”, Rûm sûresinin 8. âyetinde “*Kendi kendilerine, Allah’ın, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak hak olarak ve muayyen bir süre için yarattığını hiç düşünmediler mi?*”, Gâşiye sûresinin 17. âyetinde “*Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratılmıştır!*” ve Zâriyât sûresinin 21. âyetinde “*Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?*” âyetleri mâna itibarıyla var olmazdı. Bu da peygamberin doğruluğundan emin olunan ve bağlayıcılığı bulunan haberlerinin yanında tefekkür ve nazarın da hakîkatin bilgisine ulaştıracağını göstermektedir.⁸⁸

Âhîret ile ilgili kullanılan sıfatlardan biri de kavuşma günüdür. Muhtevası net olarak bilinmediğinden farklı yorumlara tâbi tutulmuştur. Bu lafzı bazıları yeryüzündekilerin gökyüzündekilerle buluşması şeklinde yorumlarken bazıları sonra gidenlerin önce gidenlerle karşılaşması şeklinde te’vil etmiştir. Bu güne, insanın dünyada icra ettiği amelleri ve işleriyle yüz yüze gelmesi şeklinde yorum yapılması da mümkündür. Bâtınîler de bu lafzla alakalı, dünyada iyilik ve hayır amelleri sebebiyle insan bedeninde ortaya çıkan sûretlerin âhirette ruhânî sûretlere kavuşmasıdır, yorumunda bulunmuştur. Çünkü onlara göre kişi öldüğünde iyi amelleri ruhânî sûretlere bürünür ve ortaya çıkan bu ruhânî sûretler bedenden sadır olan ruhânî sûretlerle kavuşur. Onlara göre yeniden diriliş ruhlarla gerçekleşecektir ve bu nurânî ruhlar sadece hakiki nura erişecektir. Bu iddialarını da “*O gün onlar ortaya çıkarlar.*”⁸⁹ âyetiyle destekleyerek o gün bedenden ruhânî sûretlerin ortaya çıkacağını savunurlar, çünkü yaratılmışların hepsi her hâl ve zamanda Allah katında bariz ve zâhirdir ve onların Allah’tan gizlenebileceği bir vaktin bulunması mümkün değildir. Mâtürîdî devamında onların iddialarının geçersizliğini ortaya koyar. Şâyet Bâtınîlerin iddia ettiği gibi olsaydı insan uyuduğunda ve ruhânî sûretler ondan çıkıp da rüya gördüğünde gerçekleşmesi mümkün olmaz, uyanıklık hâlinde gördükleri de muhakkak gerçekleşirdi. İşte bundan dolayı savundukları hususların doğru olmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁰

86 el-Vâkıa 56/62.

87 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XII/113.

88 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XII/113.

89 el-Mü’min 40/16.

90 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XIII, 26.

Mâtürîdî'nin, Bâtınîleri tenkit ettiği bir görüş de, yeryüzünde gerçekleşecek yok olmanın bedenlerde olacağıdır, zira onlara göre ruhânî nefis ebedî olarak vardır. Çünkü onlara göre bedenler yok olduğunda Allah, onların sâlih amellerinden ebedî olarak kalacak ruhânî nefisler yaratmaktadır.⁹¹ Ancak “*İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi sanır? Evet, bizim, onun parmak uçlarını bile düzenlemeye gücümüz yeter.*”⁹² âyeti nefislerin yok olup gideceğini, yeniden dirilmeyeceğini, bunun sadece ruhanî nefisler için mümkün olacağını iddia eden Bâtınîlerin görüşlerini çürütmektedir. İddia ettikleri gibi olsa “*kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi sanır?*” lafzı gereksiz olurdu. Çünkü onların iddiaları, çürütüldükten sonra kemiklerin bir araya gelemeyeceğini de haizdir.⁹³

Âhirete yönelik meselelerde diğer bir eleştiri mevzusu, Bâtınîlerin kıyâmetin ne zaman kopacağını Kaim-i Zaman'ın bileceği yönündeki iddialarınadır. Ancak “*Onu Allah'tan başka açacak kimse yoktur.*”⁹⁴ âyeti kıyâmetin ne zaman kopacağını Allah'tan başka hiç kimsenin bilmediğine delâlet etmektedir. Bâtınîlerin bu konuyla alakalı yorumu ise âhiretin şu anda var, fakat gizli olduğu, bedenlerin yok olmasının ardından zuhur edip ortaya çıkacağıdır. “*O'ndan başka kimse onun üzerindeki bilinmezlik perdesini kaldıramaz.*”⁹⁵ âyetini de bu konuda delil getirerek tecelli ve keşf lafızlarının varlığı sabit ancak engellerin ortadan kalkmasıyla zuhur edecek ve ilk yaratmada gizlenen şeyler için kullanıldığını söylemektedirler. Ancak keşf ve tecelli lafızları ilk yaratmada ve gizli olanı ortaya çıkarmak anlamında kullanılır. Dolayısıyla onların bunu delil getirmeleri yanlıştır.⁹⁶ Mâtürîdî'ye göre Allah yarattıklarını anlamsız veya bir hikmetten yoksun olarak meydana getirmekten yücedir. Şerefli arşin⁹⁷ sahibi olması da, yine aynı şekilde hikmetsiz ve boşuna yaratmaz demektir. Bâtınîler arşı kıyâmet olarak te'vil etmişler ve Mâtürîdî böyle bir te'vilin mümkün olabileceğini söylemiştir. Ancak onların kıyâmeti kaim-i zaman olarak te'vil etmeleri kabul edilemez, zira saat diye de anılan kıyâmettir. Allah “*Bugün mülk kimindir? Tek olan, kahhar olan Allah'ındır.*”⁹⁸ buyurarak her ne kadar iki cihanda da mülk sahibi ise de o gün mülkünde hiç kimsenin ortak olamayacağını vurgulamak için “*din gününün sahibi*” diye kendisini nitelemiştir. Dünyada iken mülkünde O'nunla çekişenler olabilir, ancak o günde mülkün yalnızca Allah'a özgü olması böyle bir nitelemeyi hikmetli kılmıştır.⁹⁹

91 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XIV, 268.

92 el-Kıyâme 75/3-4.

93 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XVI, 285.

94 en-Necm 53/58.

95 el-A'râf 7/187.

96 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XIV, 221.

97 “*Gerçek mülk sahibi olan Allah yüceler yücesidir. O'ndan başka ilâh yoktur. O şerefli arşın sahibidir.*” (el-Mü'minûn 23/116).

98 el-Mü'min 40/16.

99 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, X, 74.

SONUÇ

İslâm dünyasında fikrî, itikâdî ve ilmî gelişmelere önemli katkılarda bulunan İmâm Mâtürîdî, merkezî otoritenin oldukça zayıfladığı, siyasi bakımdan hilâfete bağlı müstakil beyliklerin hâkim olduğu bir devirde Mâverâünnehir’de yaşamıştır. Yaşadığı bölge, çeşitli din, inanç, mezhep, felsefe, kültür ve medeniyetlerin kaynaştığı bir konuma sahip iken yaşadığı çağ ise, farklı görüşlerin, itikâdî, felsefî ve siyasî mezhep ve akımların ortaya çıktığı, İslâm inancına hem dışarıdan hem içeriden zararlı ve yıkıcı unsurların dâhil olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla İmâm Mâtürîdî, bir taraftan İslâm inançlarını hedef alıp yıkmaya çalışan inkârcı akımların görüşlerini ve iddialarını ele alıp çürütmeye çalışırken bir taraftan da başta tevhid olmak üzere İslâm inanç esaslarını tespiti, ispata ve savunmaya çalışmıştır.

Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde var olan bahsi geçen akımlardan biri de Bâtînîlerdir. Şîa'dan Sünnî tasavvufa geniş bir yelpazeyi kapsayan bu akımın, gizlilik esasına dayanmaları, kavramın muhtevasının farklı telakkileri ve zamanla anlam genişlemesine uğraması gibi sebeplerle net bir tanımlaması yapılamamaktadır. Mâtürîdî, buna karşı eserlerinde Bâtînî lafzıyla eleştirilerini ortaya koyduğu gibi farklı lafızlarla da tenkitlerine yer vermiştir.

Epistemolojisi zâhir-bâtın ayırımına ve her nassın te'vil edilmesi gerektiğine dayanan bu sistemde bâtinî bilgi esas teşkil etmiş, zâhir ise ilâhî bir bilgi olan bâtına ulaştıran bir araç olarak görülmüş, esas kabul edilmemiştir. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da sadece bâtinî bilgiyi esas kabul eden ve nassın zâhiri ile çelişen düşünceleri bulunan Bâtînîleri, hükümlerin açık lafızlarıyla ters düştükleri için eleştirir. Mâtürîdî'nin eleştirdiği bir başka husus ise teşbihe düşmemek için Bâtînîlerin Allah'ın zatına isim nispet etmemeleridir. İmâmet görüşleri sebebiyle nübüvvete dâir doğru olmayan telakkilerini de ele alıp inceleyen Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in konumunu pekiştirmekte ve bu minvaldeki akımları Kur'an ve sünnet çizgisinde bir akıl yürütmeye davet etmektedir. Âhirete dâir meselelerde de tenkitleri bulunan Mâtürîdî'nin, bu eleştirilerinden yola çıkarak dini doğru bir şekilde anlamaya davet ettiği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Ahmet, "Bâtîniye", *İA*, II: 339-342.
- AVCU, Ali, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- AVCU, Ali, "Bâtînî Din Anlayışının Epistemik Temelleri", *Kur'an'ın Bâtînî ve İşârî Yorumu Sempozyumu*, İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018, s. 19-44.
- AVCU, Ali, "Bâtînî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram: Ezille/Gölgeler Nazariyesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX/2, (2016): 101-135.

- AVCU, Ali, "İmam Maturidi'nin İsmaililer'e Yönelttiği Eleştiriler", *Uluslararası Maturidilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Sönmez Kutlu, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2018, s. 310-327.
- İLHAN, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V: 190-194.
- DAFTARY, Farhad, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, İstanbul: Doruk Yayınları, 2005.
- DEYLEMÎ, *Beyânü Mezhebi'l-Bâtıniyye ve Butlânuhu*, nşr. R. Strothmann, İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1938.
- el-GAZZÂLÎ, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1964.
- GÖRGÜN, Tahsin, "Kur'ân (Mahiyeti)", *DİA*, XXVI: 388-389.
- el-HAMMÂDÎ, *Keşfü esrâri'l-Bâtıniyye ve ahbârü'l-Karâmita*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, b.y.: es-Sekâfetü'l-İslâmiyye, 1939.
- KORKMAZ, Sıddık, "İmam Maturidi'nin Şia'ya Yönelttiği Eleştiriler", *İmam Maturidi ve Maturidilik Sempozyumu*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009, s. 275-301.
- KUTLU, Sönmez, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- KUTLU, Sönmez, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmam Mâtürîdî", *Dini Araştırmalar*, V/15 (2003): 5-28.
- MADELUNG, Wilferd, "İsmâ'îlîlik: Eski ve Yeni Davet", çev. Muzaffer Tan, *Dini Araştırmalar*, 9/25 (2006): 281-294.
- el-MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, ilmî kontrol: Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005-2011, I-XVII.
- MAVİL, Kılıç Aslan, *Mâtürîdî Kelâmında Tevil*, Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- ÖNAL, Recep, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- ÖZ, Mustafa – Mustafa Muhammed eş-ŞEK'A, "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII: 128-133.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum -Tefsirde Bâtınlık ve Bâtıni Tevil Geleneği-*, Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- RUDOLPH, Ulrich, *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı Mâtürîdî*, çev. Özcan Taşçı, İstanbul: Littera Yayıncılık, 2016.
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: TYEK, 2015.
- TAN, Muzaffer, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", *EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler-*, XIII/39 (2009): 73-86.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Giriş", *Kitabü'l-Tevhîd Tercümesi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Mâtürîdî (Kelâma Dair Görüşleri)", *DİA*, XXVIII: 151-157.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Ba's", *DİA*, V: 98-100.